Hadiste İctihad Kapısı Kapanmış mıdır?

Tunahan Erdoğan*

Öz: Bu çalışmada İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin (ö. 643/1245) *Mukaddime* ismiyle bilinen hadis usulüne dair eserinde hadislerin tashîh ve tahsînine yönelik dile getirmiş olduğu bazı görüşleri ve bu görüşlerin kendisinden sonra algılanış biçimleri ele alınacaktır. İbnü's-Salâh'ın söz konusu görüşleri ehliyetleri zayıf olduğu için kendi dönemindeki ve sonrasındaki âlimlere hadislerin tashîh ve tahsînini yasakladığı hatta hadiste ictihad kapısını kapattığı şeklinde anlaşılmış ve çeşitli itirazlara maruz kalmıştır. Araştırmamızda İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sindeki ve diğer kitaplarındaki konuyla ilgili ifadelerini ve uygulamalarını bütüncül bir şekilde değerlendirerek bunlarla neyi kastettiğini tespit etmeye çalıştık. Bu bağlamda, onun, kitabının muhtelif bölümlerinde, isnadın belli bir dönemden sonra hadislerin tashîhi noktasında işlevini yitirmiş olduğunu dile getirdiğini tespit ettik. Bundan dolayı İbnü's-Salâh'ın söz konusu ifadeleri, mutlak anlamda hadis tashîh ve tahsînini yasaklama anlamına değil, önceki dönem kitaplarında yer almayan, isnadın işlevini yitirdiği dönemden sonraki kitaplarda o dönemin isnadları ile zikredilen hadislerin tashîh ve tahsînini uygun görmediği anlamına gelmektedir. İbnü's-Salâh'ın isnadın işlevini yitirdiğini düşündüğü zaman dilimi h. V. asrın ortalarıdır. Onun bu düşüncesinin temelinde ise sahih ve hasen türünden olan bütün hadislerin, hadis imamlarının mutemet ve meşhur kitaplarında kayıtlı olduğu kabulü bulunmaktadır. İbnü's-Salâh bu yüzden söz konusu dönemden sonra sahih ve hasen hadislerin hadis imamlarının mutemet ve meşhur diye nitelediği kitaplarından alınması gerektiğini, bu tür kitaplarda bulunmayan hadislere sahih ve hasen hükmü verilemeyeceğini dile getirmektedir. Tashîh-tahsîn meselesine bağlı olarak İbnü's-Salâh'ın hadislere zayıf ve mevzu hükmü vermeyi yasakladığı iddiası da ortaya çıkmıştır. Oysa onun, bu yönde hiçbir açıklaması bulunmamaktadır. Tam tersine onun pek çok ifadesi ve uygulaması, böyle bir işlemi yasaklamadığını çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: İbnü's-Salâh, Hadis, Tashîh, Tahsîn, Taz'îf, Hadiste İctihad.

Giriş

İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Mukaddime* ya da *Ulûmü'l-Hadîs* isimleriyle meşhur olan kitabı *Ma'rifetü Envâi Ulûmi'l-Hadis,* hadis usûlünde dönüm noktası kabul edilen bir eserdir. Söz konusu kitap kendisinden sonraki hadis usûlü çalışmalarını derinden etkilemiş, birçok eserin temel metnini oluşturmuştur. İbnü's-Salâh bu eserinde önceki kitaplarda dağınık halde bulunan hadis usûlü bilgilerini bir araya getirmiştir. Ancak o, kitabında yalnızca bir derleme faaliyetiyle yetinmemiş, kendi fikirlerine de yer vermiştir. Kitabında zikrettiği görüşlerinden

DOI: dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.3.B003

* Akdeniz Üniversitesi, Hadis Ana Bilim Dalı.
E-posta: tunahanerdogan1234@hotmail.com

kabul edilenler olduğu gibi eleştiriye uğrayanlar da olmuştur. İbnü's-Salâh'ın tartışılan görüşlerinden birisi de kendisinden sonraki alimler tarafından genellikle kabul görmemiş olan "Sonraki Asırlarda Hadislerin Tashîh ve Tahsîni" meselesidir. Onun bu konuya ilişkin görüşleri alimler tarafından hadiste ictihad kapısını kapatma girişimi olarak algılanmıştır.

Çalışmamızda sonraki alimlerin meseleye yaklaşımları tasvir edildikten sonra İbnü's-Salâh'ın konuyla ilgili ifadeleri tahlil edilerek bu sözleriyle hadiste ictihad kapısını kapatmak isteyip istemediği tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu tahlil sürecinde İbnü's-Salâh'ın yalnızca usûl kitabında dile getirdiği teorik bilgilerle yetinilmeyecek, daha sonra kaleme aldığı kitaplarında hadislere sahîh, hasen, zayıf ya da uydurma hükmü verip vermediği de incelenecektir. Zira o bu şekilde bir hüküm vermiş ise bu durumda ya kendisinin ortaya koyduğu kural ile çelişmiş olacak ya da bu durum bize onun aslında hadiste ictihad kapısını kapatmak gibi bir düşüncesinin olmadığını ortaya koymuş olacaktır.

İbnü's-Salâh'ın Sonraki Asırlarda Hadislerin Tashîh ve Tahsînine İlişkin İfadeleri

Hadiste ictihad kapısının kapanması ya da sonraki asırlarda hadislerin tashîh ve tahsîni meselesi İbnü's-Salâh'ın kitabında yer alan şu açıklamalarına dayanmaktadır:

> "Rivayet ettiğimiz hadis cüzlerinde ya da başka kitaplarda Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinde bulamadığımız ya da hadis imamlarının mutemet ve meşhur eserlerinin hiç birisinde sahîh olduğuna dair açıklama yapılmamış isnadı sahîh bir hadis bulursak biz o hadisin sahîh olduğuna dair kesin bir hüküm vermeye cesaret edemeyiz. Zira bu asırlarda sadece söz konusu isnadları dikkate alarak sahîhi anlamada müstakil hareket etmek mümkün değildir. Çünkü bu isnadların her birinde sahîh hadiste aranan hıfz, zabt ve itkan vasıflarına sahip olmadığı halde rivayetinde kitabına itimat eden kişiler buluruz. Öyleyse sahîh ve hasen hadisi tanıma işi, hadis imamlarının şöhretlerinden dolayı tağyîr ve tahrîfe uğramadıklarından emin olduğumuz mutemet ve meşhur eserlerindeki açıklamalarına itimat etmeye bağlıdır. Bu (mutemet ve meşhur) kitapların dışında mütedâvel olan isnadların amacı ise büyük oranda yalnızca bu ümmete mahsus olan isnad silsilesini devam ettirmek haline gelmiştir" (İbnü's-Salâh, 2010, s. 30-31).

Onun bu sözleri aşağıda göreceğimiz gibi sonraki alimler tarafından hadislere sahîh ve hasen hükmü vermeyi yasaklama yani hadiste ictihad kapısını kapatma girişimi olarak algılanmıştır.

İbnü's-Salâh'ın Hadislerin Tashîh ve Tahsîni Hakkındaki Görüşlerine Âlimlerin Yaklaşımları

İbnü's-Salâh'ın yukarıdaki sözlerine yapılan ilk itiraz, onun kitabı üzerine yazılmış ilk ihtisar çalışması olan İmam Nevevî'nin (ö. 676/1277) *İrşâdu tullâbi'l-hakâik* isimli eserinde yer almaktadır:

> "İbnü's-Salâh'ın bu sözlerinde açık bir zorlama vardır. Sahîhi bilme konusunda yeterli donanıma sahip olan kimseler için tashîhin caiz olması gerekir. Sahîhi bilme noktasında çağlar arasında hiçbir fark yoktur. Bilakis hadislerin tariklerine ulaşmak daha kolay olduğu için bu asırlarda sahîhi bilmek daha kolaydır" (Nevevî, 1991, s. 66).

Nevevî daha sonra *İrşâd*'ın ihtisarı olan *et-Takrîb*'de şöyle demektedir:

> "Bir kimse bu zamanlarda bir kitapta ya da hadis cüz'ünde güvenilir bir hafızın sahîh olduğuna dair açıklama yapmadığı bir hadis görürse İbnü's-Salâh 'Bu zamanlarda yaşayanların ehliyetleri zayıf olduğu için söz konusu hadisin sıhhatine hükmedilemez' demiştir. Bana göre en zahir olanı, yeterli donanıma sahip ve bilgisi güçlü olanlar için bunun caiz olmasıdır" (Nevevî, 1985, s. 28).

Nevevî'nin itirazları daha sonra bu meseleye değinen hemen herkes tarafından İbnü's-Salâh'a itiraz sadedinde tekrar edilmiştir. Ancak burada konuya ilişkin birkaç hususa temas etmekte fayda vardır. Belirttiğimiz gibi Nevevî'nin her iki eseri de İbnü's-Salâh'ın kitabının ihtisarı mahiyetindedir. İhtisarda esas olan ise asıl metinde anlatılmak isteneni daha az lafızlarla ancak eksiltmeden ifade etmektir (Ali el-Kârî, t.y., s. 147; es-Sindî, t.y., s. 9). Halbuki Nevevî'nin ifadeleri dikkatli bir şekilde incelendiğinde manayı ihlal edecek şekilde ihtisar yaptığı gözlemlenmektedir. Çünkü İbnü's-Salâh öncelikle kitabındaki ifadelerinde "Hadisin sıhhatine hükmedilemez" dememektedir. Onun ifadesi "Biz o hadisin sahîh olduğuna dair kesin bir hüküm vermeye cesaret edemeyiz" şeklindedir. Bu ifade daha sonra Süyûtî (ö. 911/1505) tarafından farklı bir yaklaşımla ele alınacaktır.

İkinci olarak İbnü's-Salâh, hadisin "hadis cüzleri vb. kitaplarda" bulunmasını şart koşarken Nevevî bu ifadeyi genelleştirerek "herhangi bir kitapta ya da hadis cüz'ünde" bulunması biçiminde ifade etmiştir. İbnü's-Salâh'ın sözünü, hadisin herhangi bir kitapta bulunması şeklinde anladığımızda İbnü's-Salâh, *Müsned, Mu'cem, Musannef, Sünen* vb. kitaplarda bulunan herhangi bir hadis hakkında hüküm verilmesinin doğru olmayacağını söylemiş olmaktadır. Halbuki onun kastettiği kitapları *hadis cüzleri* vb. türdeki belli kitaplar şeklinde düşündüğümüzde yalnızca bu tür kitaplarda bulunan hadisler hakkında hüküm vermenin doğru olmayacağını söylediği ortaya çıkacaktır.

Üçüncü bir husus ise İbnü's-Salâh'ın ifadeleri içinde "bu zamanlarda yaşayanların ehliyetleri zayıf olduğu için" şeklinde bir gerekçelendirme yer almamaktadır. O, artık isnadlarda yer alan ravilerde hıfz, zabt ve itkan gibi sahîh hadis ravisinde aranan şartların bulunmamasından yakınmaktadır. Yani İbnü's-Salâh, sonraki dönem ravilerinde kimi kusurların bulunduğundan söz etmekte iken Nevevî, onun bu sözünü hadise sahîh ya da zayıf hükmü verecek alimlerin yeterli donanıma sahip olmadığı şeklinde aktarmaktadır. Nevevî'nin bu gerekçesi, sonraki âlimlerin de hareket noktasını oluşturmuş, hemen hepsi onun sözlerine yer vererek İbnü's-Salâh'ın görüşünü reddetmiştir.

Nevevî'den sonra İbn Cemâ'a (ö. 733/1333), (İbn Cemâ'a, t.y., s. 33) İbn Kesîr (ö. 774/1373), (İbn Kesîr, 2011, s. 51) Bulkînî (ö. 805/1403), (Bulkînî, t.y., s. 159) Irâkî (ö. 806/1404), (Irâkî,

2002, I, s. 120) İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401), (İbnü'l-Mülakkın, 1992, I, 54-55) İbnü'l-Vezîr el-Yemânî (ö. 840/1436), (Yemânî, 1999, s. 37-40) İbn Hacer (ö. 852/1449), (İbn Hacer, 1984, I, s. 293) Sehâvî (ö. 902/1497), (Sehâvî, 2005, I, s. 79-80; II, s. 150) Süyûtî (ö. 902/1497), (Süyûtî, 2010, s. 117) Emîr es-San'ânî (ö. 1182/1768), (San'ânî, 1985, s. 84-86) Cemalüddîn el-Kâsımî (ö. 1914), (Kâsımî, t.y., s. 259-261) Ahmed Muhammed Şâkir (ö. 1958), (Ahmed Muhammed Şâkir, 2011, s. 51) Abdülkerim İsmail Sabbâh (Sabbâh, 1998, s. 268-272), Müsfir b. Gurmullah ed-Dümeynî (Dümeynî, t.y., s. 41) ve Abdürrezzâk b. Halîfe eş-Şâycî (Şâycî, 1999, s. 11) gibi alim ve araştırmacılar da İbnü's-Salâh'ın bu sözlerini bütün hadislerin tashîh ve taz'îfini yasaklamak şeklinde anlayarak eleştirmişlerdir.

Irâkî, hadis ehlinin uygulamasının Nevevî'nin tercih ettiği görüş doğrultusunda olduğunu ve öncekilerin tashîh etmediği pek çok hadisi müteahhir dönemden tashîh eden âlimlerin bulunduğunu söyleyerek İbnü's-Salâh'a muhalefet etmiştir (Irâkî, 2011, I, s. 227-233). Buna karşın İbn Hacer, hocası Irâkî'nin, İbnü's-Salâh'ın muasırlarının birtakım hadisleri tashîh etmelerini ona karşı bir delil olarak öne sürmesini doğru bulmamakta hem İbnü's-Salâh'ın hem de tashîh yapan muasırlarının müctehid olduklarını, ictihadın ise ictihad ile bozulamayacağını söylemektedir (İbn Hacer, 1984, I, s. 272-273).

İbn Hacer de İbnü's-Salâh'ın sonraki âlimler için tashîh ve tahsîni yasakladığı düşüncesindedir. Fakat o, İbnü's-Salâh'ın görüşünü iptal etmek için kendisinin öne sürdüğü eleştirilerin daha tutarlı olduğunu, diğer eleştirilerin onun görüşünü geçersiz kılma noktasında yetersiz kaldığını söylemektedir. İbn Hacer, İbnü's-Salâh'a eleştiri yöneltenlerin hiçbir delil ortaya koymadan, hiçbir gerekçe göstermeden, kendi çağında yaşayanların uygulamalarına aykırı davrandığını ya da ondan önce böyle bir şey dile getiren olmadığını söyleyerek onun sözlerini reddettiğini, halbuki öne sürdüğü delilleri iptal etmek ya da daha kuvvetli bir delil ortaya koymak suretiyle onun iddiasının çürütülmesi gerektiğini söylemiştir (Süyûtî, 2010, s. 114). Bizim buradaki amacımız İbnü's-Salâh'a yöneltilen eleştirilerden çok onun görüşlerinin alimler tarafından nasıl anlaşıldığını tespit etmek olduğu için bu tartışmalardan sarf-ı nazar edeceğiz.

Süyûtî *Tedrîbü'r-râvî*'de *lizâtihî* ya da *ligayrihî* ayırımı yapmaksızın İbnü's-Salâh'ın hadis tashîhini yasakladığını söylerken (Süyûtî, 2010, s. 117) daha sonra bu düşüncesine bir sınırlandırma getirmiş, İbnü's-Salâh ile ona aykırı görüş benimseyenlerin aralarını, her iki tarafın da farklı şeyler kastettiğini söyleyerek bulmaya çalışmıştır. Ona göre İbnü's-Salâh *sahîh ligayrihî* hükmü vermeyi değil, *sahîh lizâtihî* hükmü vermeyi yasaklamaktadır (Süyûtî, 1995, s. 21-26; 1999, II, s. 868-869). Ancak Süyûtî'nin bu uzlaştırma çabası çeşitli tenkitlere uğramıştır (Süyûtî, 1995, s. 10-11. Muhakkikin mukaddimesi; el-Melîbârî, t.y., s. 18-19).

Tedrîb'de İbnü's-Salâh'ın mutlak anlamda tashîhi yasakladığını söyleyen Süyûtî, daha sonra kendi Elfiyye'sini şerh etmek için kaleme aldığı *el-Bahrü'l-lezî zehar* isimli eserinde bu meseleyi farklı bir şekilde ele alarak onun "Biz o hadisin sıhhatine dair kesin bir hüküm vermeye

cesaret edemeyiz" ifadesinin, söz konusu hadise "kesin olmayan şekilde" sahîh hükmü verilebileceği anlamına geldiğini söylemiştir. İbnü's-Salâh'ın yukarıdaki sözlerinden Süyûtî'nin anladığına göre hadise cezm ve gayr-i cezm suretinde olmak üzere iki şekilde hüküm verilebilir (Süyûtî, 1999, II, s. 869).

Süyûtî, İbnü's-Salâh'ın "Bu asırlarda sadece söz konusu isnadları dikkate alarak sahîhi anlamada müstakil hareket etmek mümkün değildir" sözüne de açıklama getirmiştir. Ona göre İbnü's-Salâh bu sözleriyle önceki imamlardan birinin tashîh ettiği bir hadisi inceleyip onun verdiği hükme uygun şekilde sahîh hükmü vermeyi yasaklamamakta, müstakil olarak yani önceki muhaddislerden hiçbirisinin sahîh hükmü vermediği bir hadise ilk defa sahîh hükmü vermeyi yasaklamaktadır (Süyûtî, 1999, II, s. 847, 869-870). Süyûtî'nin İbnü's-Salâh'ın ifadelerini bu şekilde anlamış olmasına karşın daha önce hiç kimsenin tashîh etmediği "İlim öğrenmek farzdır" hadisine *sahîh ligayrihî* hükmü verdiği için (Süyûtî, 1995, s. 25-26) İbnü's-Salâh'ın görüşüne katılmadığı anlaşılmaktadır.

İbnü's-Salâh'ın konuya ilişkin açıklamaları ülkemizde de yukarıda isimlerini verdiğimiz alim ve araştırmacılar ile aynı paralelde ele alınmış; Hayri Kırbaşoğlu, (Kırbaşoğlu, 1997, s. 96) Abdullah Aydınlı, (Aydınlı, 1985, s. 31) H. Musa Bağcı, (Bağcı, 2003, s. 541, 547, 549, 550, 553, 556, 560, 569, 571, 572) Kadir Gürler (Gürler, 2007, s. 59, 60, 72) İbnü's-Salâh'ın hadiste ictihad kapısını kapattığını dile getirmişlerdir. Mehmet Özşenel de İbnü's-Salâh'ın tashîh ve ictihad kapısını kapattığını söylemekte ancak onun bu görüşünün İslam düşüncesini donuklaşmaya ve gerilemeye sevk ettiği görüşüne katılmamaktadır (Özşenel, 2007, s. 61, 65).

Tespit edebildiğimiz kadarıyla konuyla ilgili müstakil araştırma yapan Hamza Abdullah el-Melîbârî ilk defa İbnü's-Salâh'ın ifadelerinin önceki alimler tarafından doğru anlaşılmadığını dile getirmiştir. Sonraki alimlerin ona muhalefet edip tenkitler yöneltmelerinin ise iki önemli sebebi bulunmaktadır. Birincisi, İbnü's-Salâh'ın sözlerini onun kitabının farklı yerlerindeki bazı ifadelerinden yola çıkarak geniş bir çerçeveye hamletmeleri yani sahîh hadisin yalnızca önceki alimlerin kitaplarından alınması gerektiğini ima eden ifadelerini genelleştirmeleri, ikincisi ise onun sözlerini sonraki alimlerin yalnızca *eczâ* vb. kitaplarda bulunan hadislerle sınırlamadan, mutlak olarak bütün hadisleri tashîh ve tenkide ehil olmadıklarını söylediği şeklinde tevil etmeleridir (Melîbârî, t.y., s. 13-17).

el-Melîbârî'ye göre İbnü's-Salâh, bu sözleriyle belli bir grup kitabı (hadis cüzleri ve başka kitaplar), belirli bir zaman dilimini (bu asırlar), belirli bir metodu (sadece sonraki döneme ait isnadlara itibar etmek) kastetmektedir. İbnü's-Salâh'ın sözünü anlamak için dikkate alınması gereken pek çok unsur bulunduğu halde Nevevî ve diğer âlimler onun sözlerini mutlak olarak bütün hadis kitapları hakkında sahîh hükmü vermeyi yasakladığı şeklinde yorumlamışlar, bu da onları İbnü's-Salâh'ın görüşünü kabul etmemeye sevk etmiştir (Melîbârî, t.y., s. 4). el-Melîbârî'nin bu görüşleri, Şâkir Zîb Feyyâz el-Hâlide'nin tenkidine uğramıştır (Hâlide, 2011, s. 164-169).

Burhânüddîn el-Ebnâsî'nin (ö. 802/1400) *eş-Şezâ el-feyyâh min Ulûmi İbni's-Salâh* isimli kitabını tahkik ve neşreden Salâh Fethî Helel de İbnü's-Salâh'ın tashîhi yasakladığını ve ictihad kapısını kapattığını söyleyenlerin isabet etmediği görüşündedir. Ona göre İbnü's-Salâh'ın sözleri içerisinde asla böyle bir şey bulunmamaktadır. Helel, İbnü's-Salâh'ın kitabındaki bazı ifadelerinden örnekler vererek onun hadisler hakkında inceleme yapmayı ve hüküm vermeyi yasaklamadığını savunmuştur (Ebnâsî, 1998, I, s. 78 dipnot). İbnü's-Salâh'ın söz konusu ifadelerinden bazıları şunlardır:

> "İsnadı sahîh bir hadis bulduğumuzda…" (İbnü's-Salâh, 2010, s. 30). Zira isnadın sahîh olması ancak inceleme yapmakla mümkündür.
>
> "Herhangi bir isnad veya hadis için mutlak olarak en sahîh isnad nitelemesi yapmaktan geri dururuz" (İbnü's-Salâh, 2010, s. 23).
>
> "Bu meselenin detayları hadisle sürekli içli dışlı olma ve araştırma ile bilinir" (İbnü's-Salâh, 2010, s. 56).
>
> "Ravi hadiste tek kaldığı zaman bakılır…", " …tek kalan raviye bakılır…", "…onun bu hadisini hasen sayarız", "…tek kaldığı hadisi reddederiz" (İbnü's-Salâh, 2010, s. 108).
>
> "İlleti tanıma noktasında diğer karinelerle birlikte ravinin teferrüdü ve başka bir ravinin ona muhalefetinden yardım alınır... Öyle ki bu durumlar onda bir zann-ı galib oluşturur. O da hadise hüküm verir ya da tereddüt eder, bundan dolayı da o hadiste tevakkuf eder" (İbnü's-Salâh, 2010, s. 120).
>
> "İki rivayet müsavi olursa muzdarib ismi veririz. Fakat birisi diğerine ağır basarsa…" (İbnü's-Salâh, 2010, s. 124).
>
> "Mevzu hadisi rivayet etmek helal değildir… ancak mevzu olduğunu açıklarsa rivayet etmesi caizdir" (İbnü's-Salâh, 2010, s. 129).
>
> "Daha önce açıkladığımız metoda göre senin için sahîh olduğu ortaya çıkan hadisler hakkında 'Rasûlüllah (s.a.v.) buyurdu ki' dersin" (İbnü's-Salâh, 2010, s. 135).

Helel, İbnü's-Salâh'ın bu sözlerinin, Nevevî ve diğerlerinin anladığının aksine onun hadis usûlü kurallarını işlettiğini, isnadlar hakkında araştırma ve inceleme yaptığını ve bu kurallara göre hadisler hakkında hüküm verdiğini gösterdiğini söylemektedir. Ayrıca İbnü's-Salâh'ın, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-Vasît*'ine yaptığı şerhte tashîh ve tahsîn yaptığını, Nevevî, Irâkî ve İbn Hacer'in onun bu eserine vakıf olmalarına rağmen bunların farkına varmamalarının ve onun tashîh ve tahsîni yasakladığını söylemelerinin garip olduğunu ifade etmiştir. Üstelik Irâkî ve İbn Hacer bu kitaptan nakillerde bulunmuşlardır. Helel, İbnü's-Salâh'ın *Emâlî*'sinin üçüncü cüz'ünde hadisler hakkında hükümler verdiğini, ayrıca İbnü's-Salâh'ın kitabını yazma gayesinin insanlara hadisleri tashîh ve tahsîn etme metodunu öğretmek olduğunu, bunun da onun ictihadî faaliyeti yasaklamadığını gösterdiğini söylemektedir. Helel, İbnü's-Salâh'ın "Öyleyse sahîh ve hasen hadisi tanıma işi hadis imamlarının şöhretlerinden dolayı tağyîr ve tahrîfe uğramadıklarından emin olduğumuz mutemet ve meşhur eserlerindeki açıklamalarına itimat etmeye bağlıdır" sözlerindeki "açıklamalar" ile onların sahîh

ya da hasen hükmü verdikleri açıklamalarını değil, eserlerinde zikretmiş oldukları isnadları kastettiğini söylemiştir. Nitekim İbnü's-Salâh'ın ilk ifadelerinde kullanmış olduğu "sıhhatine dair açıklama yapılmamış ise" tarzındaki ifadesinden daha sonra sadece "isnad açıklamasına" dönmüş olması ve daha pek çok ifadesi bunu teyit etmektedir (Ebnâsî, 1998, I, s. 77-80).

Görüldüğü gibi tarihi süreç içerisinde İbnü's-Salâh'ın bahse konu sözleri, liyakatsizliklerinden dolayı müteahhir âlimlere mutlak anlamda tashîh ve tahsîn yetkisi vermediği şeklinde anlaşılmıştır. el-Melîbârî ve Salâh Fethî Helel, onun sözlerinin sadece isnadlar işlevini yitirdikten sonraki dönemde yazılmış olan kitapları kapsadığını, bu dönemden önce yazılmış kitaplarda yer alan isnadlara itibar ederek tashîh ve tahsîn yapmayı kapsamadığını belirterek İbnü's-Salâh'ın ifadelerinin, önceki âlimler tarafından mutlak anlamda anlaşıldığını, onun ise böyle bir şey söylemediğini ifade etmişlerdir.

İbnü's-Salâh'ın Hadislerin Tashîh ve Tahsînine Yönelik İfadelerinin Tahlili:

İbnü's-Salâh'ın "Müteahhir Asırlar" ile Kastı

İbnü's-Salâh'ın araştırma konumuz olan sözleri içerisinde yer alan ve açıklığa kavuşturulması gereken bazı ifadeleri bulunmaktadır. Söz konusu ifadelerden birisi kendi yaşadığı dönemi de kapsayan "bu asırlar" ifadesidir. Zira o, "Bu asırlarda sadece söz konusu isnadları dikkate alarak sahîhi anlamada müstakil hareket etmek mümkün değildir" demektedir. İbnü's-Salâh kendi yaşadığı dönemi yani h. VII. asrı hadis ilimlerinde müteahhir dönem olarak görmektedir (İbnü's-Salâh, 2010 s. 50, 146).

Tespit edebildiğimiz kadarıyla konuyla ilgili ilk açıklamayı Süyûtî yapmıştır. Süyûtî, İbnü's-Salâh'ın sözlerinin üç farklı zaman dilimine ihtimali olduğunu belirtmiştir. İbnü's-Salâh'ın "Cesaret edemeyiz" sözü onun kendi dönemini ve sonrasını kapsamaktadır. "Bu asırlarda…" sözü daha önceki bir zamana işaret etmektedir. "Öyleyse sahîh ve hasen hadisi tanıma işi, hadis imamlarının şöhretlerinden dolayı tağyîr ve tahrîfe uğramadıklarından emin olduğumuz mutemet ve meşhur eserlerindeki açıklamalarına itimat etmeye bağlıdır" sözü ise en son tashîh yapan alimin yani Beyhakî'nin (ö. 458/1066) dönemine işaret etmektedir. Süyutî yukarıdaki muhtemel zaman dilimlerine işaret ettikten sonra İbnü's-Salâh'ın kastının bunlardan hangisi olduğuna dair kesin bir kanaate varamadığını bildirmektedir (Süyûtî, 1999, II, s. 874).

Tahir el-Cezâirî (ö. 1913) , (Cezâirî, 2009, I, s. 381) Abdullah el-Ğumârî (ö. 1993), (Leknevî, 1983, s. 149-150. 3 nolu dipnot) Abdurrezzâk b. Halîfe eş-Şâycî (Şâycî, 1999, s. 5-6, 20) ve eş-Şerîf el-Avnî (Şerîf, 2007, s. 106-137) İbnü's-Salâh'ın tashîh yasağını başlattığı zamanın h. V. asrın ortaları olduğunu söylemişlerdir.

Söz konusu zaman dilimini tespit etmek için İbnü's-Salâh'ın kitaplarındaki uygulamalarını incelediğimizde onun h. III. ve IV. asırdaki âlimlerin kendi zamanlarındaki isnadlara dayanarak hadislere sahîh ve hasen hükmü verebilecekleri, dolayısıyla da bu dönemde isnadların tas-

hîh ve taz'îf noktasında işlevini devam ettirdiği düşüncesinde olduğunu görmekteyiz. Hicri V. asra gelindiğinde ise İbnü's-Salâh, bu asırda yaşayan âlimlerden Beyhakî, (ö. 458/1066) Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ve İbn Abdilberr'in (ö. 463/1071) tashîhlerine itimat etmektedir (İbnü's-Salâh, 2011, I, s. 144; II, s. 107, 124; IV, s. 63). Yaptığımız taramalarda İbnü's-Salâh'ın yukarıdaki alimlerden sonra tashîhine itimat ettiği herhangi bir alime rastlayamadık. Bu durum, onun mütekaddimûn döneminin yahut isnadların işlevini devam ettirdiği zaman diliminin bu alimlerle son bulduğu kanaatinde olduğunu göstermektedir. İbnü's-Salâh'ın adı geçen alimleri mütekaddim ulemadan saydığı ve onlara tashîh-taz'îf yetkisi verdiğini bildiren bazı ifadeleri için bkz. (İbnü's-Salâh, 2011, II, s. 24-25; 102; 107; 116; 196; 229 vd.).

Öte yandan İbnü's-Salâh, hadis ravilerinin önceki dönemde göstermiş oldukları titizliğin, hadislerin kitaplara kaydedilmesinden sonra kaybolduğunu dile getirmiştir. Bu durum İbnü's-Salâh'ı söz konusu ravilerin yer aldığı isnadlara itimat ederek hadis tashîhi yapılamayacağı görüşüne sevk etmiştir. O, bu bağlamda şöyle demektedir:

> "İnsanlar bu müteahhir asırlarda bizim hadis ravilerinde ve hocalarında bulunması gerektiğini söylediğimiz şartların hepsini birden dikkate almaz oldular. Bu şartların tümüne açıkladığımız şekilde sahip olmak zor olduğu için kendilerini bu şartlarla sınırlamadılar. Ama öncekiler, bu şartların hepsini taşıyorlardı. Bunun sebebi, kitabımızın başında da belirttiğimiz gibi artık muhaddislerin maksadının sonradan bu ümmete mahsus olan isnad özelliğini korumak ve isnad silsilesinin kopmasına karşı tedbir almak haline gelmiş olmasıdır. O halde artık belirttiğimiz şartlardan sadece bu maksada uygun olanlara itibar edilsin. Hadis hocasının ehliyet noktasında müslüman, bâliğ, âkıl olması, açıktan günah işlememesi ve düşük karakterli olmaması, zabt noktasında semaının bulunduğunu itham edilmeyen bir yazı ile ispat etmesi, rivayet noktasında ise hocasının kitabına uygun bir asıldan rivayet etmesi yeterli görülsün" (İbnü's-Salâh, 2010, s. 146).

İbnü's-Salâh'ın bu ifadeleri, onun araştırma konumuz olan sözlerinin sonraki alimlerin tashîh ve tahsîne ehil olmadığını değil, isnada ilişkin olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

İbnü's-Salâh, yukarıdaki sözlerini kaydettikten sonra Beyhakî'nin de benzer şeyler söylediğini belirterek onun *Menâkibü'ş-Şâfiî* isimli eserinde de yer alan şu ifadelerine işaret etmiştir:

> "Semâ'da gevşeklik gösteren zamanımızdaki muhaddislerden bir kısmı bu sebepten gevşeklik göstermiştir. Bunlar hadislerini hıfzetmemişler, kendi kitaplarından kıraatini de güzelce yapmamışlardır. İşittikleri asıl nüshadan kendilerine kıraat edildikten sonra okunanı da tanımamaktadırlar. Bu gevşekliğin sebebi, sahîh olan ya da sahîhlikle zayıflık arasında duran [hasen] bütün hadislerin, hadis ilmini bilen imamların cem ettiği *Câmi'* türü eserlerde toplanmış ve yazılmış olmasıdır. Her ne kadar bir kısmını gözden kaçırmış olabilirse de imamların hepsinin birden herhangi bir hadisi gözden kaçırması caiz değildir. Çünkü şeriatin sahibi onun korunmasını garanti etmiştir. O halde kim bugün bu imamlar (a ait kitaplar)ın hiçbirinde bulunmayan bir hadis getirirse o hadis kabul edilmez. Kim onların bildiği bir hadis getirirse, bugün rivayet etmiş olduğu o hadiste teferrüd etmiş olmaz. O hadis, başkasının da rivayet etmiş olması sebebiyle

> huccet değeri taşır. O hadisi rivayet ve semadan kasıt ise hadisin 'haddesenâ' ve 'ahberanâ' ile müselsel olması ve bu ümmete mahsus olan bu özelliğin [isnad] kıyamete kadar Hz. Peygamber'e (s.a.v.) şeref olarak kalması içindir" (Beyhakî, 1970, s. 321; İbnü's-Salâh, 2010, s. 147)

İbnü's-Salâh, Beyhakî'nin bu sözlerini nakletmek ve bunlara katıldığını bildirmek suretiyle isnadların işlevini yitirdiği dönemin Beyhakî'nin yaşadığı dönem olduğunu açıkça ifade etmiş olmaktadır. İlginç olan İbnü's-Salâh'tan önce benzer ifadeleri Beyhakî'nin kullanmış olmasına rağmen bütün itirazların İbnü's-Salâh'a yöneltilmiş olmasıdır.

İbnü's-Salâh'ın kendi açıklamalarından ve kitaplarındaki uygulamalarından yola çıkarak isnadların önceki dönemde yerine getirdiği fonksiyonu artık büyük oranda kaybettiğini söylediği zaman diliminin yaklaşık olarak Beyhakî, Hatîb el-Bağdâdî ve İbn Abdilberr gibi alimlerin yaşadığı dönem olan h. V. asrın ortaları olduğunu söyleyebiliriz. İbnü's-Salâh, söz konusu dönemden sonra ravilerde hadislerin artık kitaplara kaydedilmiş olmasından kaynaklı bir tesahül bulunduğunu söylemektedir. O halde artık bu dönemden sonra rivayet edilen hadisler, önceki döneme ait kitaplarda yer almıyorsa ve hadis cüzleri gibi kitaplar vasıtasıyla müteahhir döneme mensup raviler tarafından nakledilmiş ise ravilerde bulunan kusurlar nedeniyle söz konusu isnadlara itibar ederek o hadisleri tashîh etmek mümkün değildir. Ancak buradan İbnü's-Salâh'ın söz konusu dönemden sonraki bütün isnadları kusurlu saydığı gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. O, müteahhir dönem isnadlarının büyük oranda bu şekilde olduğu kanaatindedir (İbnü's-Salâh, 2010, s. 30-31). Çünkü onun söz konusu dönemden sonra sahîh kabul ettiği bazı isnadlar bulunmaktadır (İbnü's-Salâh, 2013, s. 37-40, 62-63). Ayrıca *Vaslu'l-belâğâti'l-erba'a fi'l-Muvatta'* isimli risalesinde İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvatta'*da belâğ kaydıyla zikrettiği, dolayısıyla zayıf olan dört hadisten birisinin sahîh, birisinin hasen, ikisinin ise zayıf isnadlarla kendisine ulaştığını söylemektedir (İbnü's-Salâh, 1995, II, s. 927). Bu ifadelerinden anlaşıldığına göre İbnü's-Salâh, önceki dönem kitaplarında bulunan ve ayrıca sonraki dönem isnadlarıyla gelmiş hadislerin tashîh edilebileceği görüşündedir. Nitekim o, önceki dönem kitaplarında bulunan pek çok hadisi tashîh, tahsîn ve taz'îf etmiştir (İbnü's-Salâh, 2013, s. 63, 68; 2011, I, 144, 145, 182; II, s. 97, 102, 244, 276, 318, 337, 531; III, s. 5, 226, vd.).

İbnü's-Salâh'ın "Hadis Cüzleri ve Başka Kitaplar" ile Kastı

Nevevî'den sonra İbnü's-Salâh'ın kitabı üzerine çalışma yapmış âlimler İbnü's-Salâh'ın görüşünü dile getirirken kullanmış olduğu "hadis cüzleri" ve "başka kitaplar" ifadesi ile bütün hadis eserlerini kastettiğini düşünmektedirler. Bu konuda görebildiğimiz kadarıyla en farklı görüş çağdaş araştırmacılardan Hamza el-Melîbârî'ye aittir.

el-Melîbârî'ye göre İbnü's-Salâh, hadis cüzleri ile müteahhir alimlerin, içerisinde kendi dönemlerindeki âlî isnadlarla işittikleri hadisleri topladıkları eserleri kastetmektedir. İbnü's-Salâh'ın sözünde geçen 'başka kitaplar' ise *eczâ* tarzında olan *meşîhât, esbât, fehâris,*

berâmic vb. türden eserlere işaret etmektedir. *Müsned* ve *Sünen*lerin daha meşhur ve yaygın olmasına rağmen İbnü's-Salâh'ın sözünün başında özellikle *eczâ*'yı zikretmesinin sebebi de budur. el-Melîbârî, İbnü's-Salâh'ın "bütün bu isnadlarda sahîh hadisin şartlarından…" ifadesini "*eczâ* ve başka kitaplarda rivayet edilen isnadlar" olarak açıklamaktadır. Ona göre İbnü's-Salâh, hadis tashîhi konusunda bütün hadisler hakkında değil, müteahhir dönemde yazılmış cüz vb. kitaplarda yer alan hadisler hakkında konuşmaktadır (Melîbârî, t.y., s. 12).

el-Melîbârî'nin hadis cüzlerini müteahhir dönemde yazılmış olan cüzler vb. kitaplarla sınırlandırması, Şâkir Zîb Feyyâz el-Hâlide'nin tenkidine uğramıştır. el-Hâlide, el-Melîbârî'nin görüşlerini tenkit için kaleme aldığı makalesinde onun hadis cüzlerini İbnü's-Salâh'ın döneminde yazılmış cüzler ile sınırlandırmasını eleştirmiştir. Ona göre İbnü's-Salâh, cüzlerin yazılma zamanına temas etmemiştir. Dolayısıyla hadis cüzleri ile İbnü's-Salâh'ın asıl muradı, rivayet döneminde yazılmış ancak yeteri kadar yaygınlık kazanamamış, bu sebeple de mutemet ve meşhur olamamış kitaplardır (Hâlide, 2011, s. 165-166).

Kanaatimize göre İbnü's-Salâh'ın hadis cüzleri ve başka kitaplar ile kastı el-Melîbârî'nin de belirttiği gibi onun kendi döneminden başlayarak isnadların işlevini devam ettirdiği h. V. asrın ortalarına kadar olan dönemde kaleme alınmış hadis cüzleri vb. kitaplardır. Zira İbnü's-Salâh'a göre bu dönemde isnadlar işlevini yitirmiş, hadislerin sıhhatini belirlemede önceki dönemde yerine getirdiği fonksiyonu yerine getiremez hale gelmiştir. O halde onun döneminde yazılan eserlerde yer alan bu isnadlara itibar ederek önceki dönem kitaplarında o dönemin isnadlarıyla yer almamış ve bize kadar tağyîr, tebdîl ve tahrîften korunacak bir şöhretle gelmemiş kitaplardaki hadisleri tashîh etmek mümkün değildir.

İbnü's-Salâh'ın hadis cüzleri ve başka kitaplar ile kastının müteahhir dönemde yazılmış ve aynı döneme ait isnadlarla rivayet edilen kitaplar olduğunun en önemli göstergelerinden birisi de onun, mütekaddim dönemde yazılmış olan kitaplarda bulunan hadisler hakkında incelemeler yaparak sahîh, hasen, zayıf ya da mevzu gibi hükümler vermiş olmasıdır (İbnü's-Salâh, 2011, I, s. 164, 159, 163, 173, 190, 207, 250, 262-263; II, s. 22, 102, 157, 230, 244-245, 276, 328, 337, 415; III, s. 5, 10, 138, 179, 189, 197, 485, 486, 496-497, 535; IV, s. 247, 398 vd.; 2013, s. 63, 68).

İbnü's-Salâh'ın mütekaddim dönem kitaplarında yer alan hadislerin tashîhini yasaklamadığını gösteren önemli bir delil de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bevlini içen kadın hadisi hakkındaki sözleridir. İbnü's-Salâh, hadisin bir kısmını zikrettikten sonra "Bütün rivayetlerin ittifakla aktardığı kısım bu kadardır. Rivayetlerde *muzdarip* olarak bulunan kısmın tashîhine ise söz konusu *ızdırap* engel teşkil etmektedir" (İbnü's-Salâh, 2011, I, s. 51-53) İbnü's-Salâh'ın bu sözü, şayet hadiste söz konusu *ızdırap* bulunmasa hadisin kalan kısmının da tashîh edileceği anlamını içermektedir.

Yapmış olduğumuz araştırmalar sonucunda İbnü's-Salâh'ın önceki döneme ait kitaplarda bulunmayıp müteahhir döneme ait isnadlar ile rivayet edilen *eczâ* vb. kitaplarda bulunan herhangi bir hadisi tashîh ve tahsîn ettiğine rastlayamadık. İbnü's-Salâh'ın mütekaddim dö-

nemde yazılmış ve belli bir şöhret yakalamış kitaplarda bulunan hadisler/isnadlar hakkında hükümler vermiş olması onun hem tashîh, tahsîn ve taz'îfi yani hadiste ictihadı yasaklamadığını, hem de hadis cüzleri vb. kitaplar ile müteahhir dönemde yazılmış kitapları kastettiğini göstermektedir.

Ayrıca İbnü's-Salâh, önceki döneme ait isnadların yalnızca isnad silsilesini devam ettirmek için olduğunu söylememektedir. O, bunu sonraki dönem isnadları için söylemektedir. Onun aşağıdaki sözlerinden de bu husus anlaşılmaktadır:

> "Bizim asrımızda ve bizden önceki asırların çoğundaki muttasıl isnadlarla yapılan rivayetin amacı, rivayet edilen hadisleri söz konusu isnadlarla ispat etmek değildir" (İbnü's-Salâh, 1984, s. 115).
>
> "İnsanlar sonraki asırlarda, bizim hadis ravilerinde ve hocalarında açıkladığımız şartların hepsini birden dikkate almaktan yüz çevirdiler" (İbnü's-Salâh, 2010, s. 146).
>
> "(Mutemet ve meşhur) kitapların dışında mütedâvel olan isnadların amacı ise büyük oranda yalnızca bu ümmete mahsus olan isnad silsilesini devam ettirmek haline gelmiştir" (İbnü's-Salâh, 2010, s. 30-31).

İbnü's-Salâh'ın "Mutemet ve Meşhur Kitaplar" ile Kastı

İbnü's-Salâh'ın mutemet ve meşhur diye nitelediği ve bazı örneklerini zikrettiği eserler, içerisindeki bilgilerin değiştirilmeden aktarılageldiği noktasında yeterli güveni veren ve önceki dönemde yaşayan hadis imamlarına ait kitaplardır. Mütekaddim dönemde yazılmış olan eserlerin içerisindeki bilgilere itimat etmek, ancak o kitabın içerisindeki bilgilerin tebdil, tağyîr ve tahrîfe uğramadan sonraki döneme aktarıldığını bilmek ile mümkündür. Bunu tespit etmenin yolu ise söz konusu kitapların nakledildiği müteahhir dönem isnadlarını incelemek değil, kitapların sahip olduğu şöhrete itibar etmektir. Zira ona göre bu dönemde isnadlarla hadislerin ya da kitapların tashîhi amacı güdülmemekte, söz konusu isnadlar teberrük ve şeref vesilesi olarak kullanılmaktadır.

İbnü's-Salâh'ın isnadın işlevini yitirdiğini düşündüğü dönemin yaklaşık olarak Beyhakî, Hatîb el-Bağdâdî ve İbn Abdilberr'in dönemi olduğunu ifade etmiştik. Onun isimleri geçen âlimlerin tashîhlerine itimat etmesi, mutemet ve meşhur kitaplar ifadesi ile bu âlimlerin döneminden önceki hadis imamlarının yazdığı ve içerisindeki bilgilerin değiştirilmediği noktasında yeterli güven ve şöhreti yakalamış kitapları kastettiğini bildirmektedir. Bu durumda İbnü's-Salâh'ın söz konusu dönemden önce yazılmış fakat yeterli şöhret ve güveni yakalayamamış kitaplarda bulunan hadislerin (şayet mutemet ve meşhur diğer kitaplarda bulunmuyorsa) de tashîh ve tahsîn edilemeyeceği görüşünde olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü ona göre bu kitaplar, her ne kadar isnadın işlevini yitirmediği dönemde yazılmış olsalar da içindeki bilgilerin değiştirilmediğine dair bir güven vermemektedir.

Hadisler Hakkında Mütevatir, Zayıf ve Mevzu Hükmü Verme Meselesi

Bu mesele bir süre yalnızca tashîh-tahsîn bağlamında tartışıldıktan sonra İbn Hacer ile birlikte İbnü's-Salâh'ın hadislere zayıf hükmü vermeyi de yasakladığı dile getirilmeye başlanmıştır (İbn Hacer, 1984, II, s. 887; Sehâvî, 2005, I, s. 78; 2008, s. 61; Süyûtî, 2010, s. 117; Cezâirî, 2009, I, s. 380-381; Şâycî, 1999, s. 16, 41; Dümeynî, t.y., s. 41).

Süyûtî, "İbnü's-Salâh, ehliyetleri zayıf olduğu için bu zamanlarda yaşayan kimselere tashîh, tahsîn ve taz'îf kapısını kapamıştır" demektedir. Süyûtî bu sözlerinin devamında İbnü's-Salâh'ın hadise mevzu hükmü vermeyi de yasakladığını söylemektedir. Ancak hadise mevzu hükmü vermenin yasaklanması durumunda, hadis uydurma faaliyetine devam eden kimselerin uydurabilecekleri hadislere de mevzu hükmü vermek yasaklanmış olacaktır. O, muhtemelen böyle bir düşünceden dolayı kıssacıların uydurmuş olduğu üslubunda bozukluk bulunan uzun hadisler veya akla ya da icma'a aykırılık bulunan hadisler gibi uydurma olduğu açık hadislere mevzu hükmü verilebileceğini söylemektedir (Süyûtî, 2010, s. 117).

Ne var ki Süyûtî *el-Bahrü'l-lezî zehar* isimli eserinde İbnü's-Salâh'ın Hâkim'in (ö. 405/1014) *Müstedrek*'i hakkında sarf ettiği "Ancak hadisin reddini gerektiren bir illetin ortaya çıkması durumunda o hadise hasen değil, zayıf hükmü verilir" (İbnü's-Salâh, 2010, s. 39) sözünü delil getirerek onun taz'îf kapısını kapatmadığını söylemektedir (Süyûtî, 1999, II, s. 863). Yani Süyûtî *el-Bahr*'da *Tedrîbü'r-ravi*'deki görüşünden tamamen dönerek İbnü's-Salâh'ın hadislere zayıf hükmü vermeyi yasaklamadığını söylemiştir.

> Tahir el-Cezâirî, "İbnü's-Salâh, tashîh ve tahsîn kapısını kapattığı gibi aynı şekilde taz'îf kapısını da kapatmıştır" demektedir. Ancak el-Cezâirî, bunun yanı sıra İbnü's-Salâh'ın Hâkim'in *Müstedrek*'i hakkında yukarıdaki sözlerinden yola çıkarak onun bir taraftan kapıyı tam olarak kapatırken, diğer taraftan küçük bir aralık bıraktığını söylemektedir. Çünkü "zayıflığını gerektiren bir illet ortaya çıkarsa" sözü, söz konusu illetin mütekaddim âlimlerden hiçbiri onu açıklamasa da müteahhir âlimin araştırma ve incelemesi sonucu ortaya çıkması durumunu da kapsamaktadır. el-Cezâirî, İbnü's-Salâh'ın taz'îfe, tashîh ve tahsînden daha yakın durduğu görüşündedir. (Cezâirî, 2009, I, s. 380-381). Bu yönüyle Tahir el-Cezâirî, İbnü's-Salâh'ın kitabının diğer bölümlerinde hadisler hakkında araştırma yapılabileceğini bildiren bazı cümleler bulunduğunu ve aslında hadis taz'îfini tam olarak yasaklamadığını söylemiş olmaktadır.

İbnü's-Salâh'ın hadislere zayıf hükmü vermeyi yasakladığı görüşü, ülkemizde de genel kabul gören görüştür. Musa Bağcı, Kadir Gürler ve Abdullah Aydınlı İbnü's-Salâh'ın hadis taz'îfini yasakladığı görüşündedir (Bağcı, 2003, s. 550, 551, 553, 555, 559, 560; 2007, s. 135; Gürler, 2007, s. 62; Aydınlı, 1985, s. 31).

Biraz sonra kaydedeceğimiz delillerden dolayı İbnü's-Salâh'ın hadislere zayıf ya da mevzu hükmü vermeyi yasakladığı görüşüne katılmadığımızı belirtmek isteriz. Çünkü İbnü's-Salâh, bahse konu sözlerinde sahîh ve hasen hadisten söz etmektedir. Her ne kadar gerek sahîh

gerek hasen gerek zayıf olsun bütün hadislerin bilinmesi aynı şartlara bağlı ise de İbnü's-Salâh burada herhangi bir hükme kaynak teşkil edebilecek seviyede olan hadislerden bahsetmektedir. O, burada hadislere zayıf hükmü vermeyi konu edinmemektedir. Bu görüşlerin İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si bütüncül olarak incelenmeden ve uygulamaya yönelik kitapları araştırılmadan sadece usûl kitabında yer alan paragrafın yorumlanması neticesinde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu ise İbnü's-Salâh'ın söylemediği şeyleri ona söyletme sonucunu doğurmuştur.

İbnü's-Salâh, âlimler arasında sahîh olan ya da sahîhlik ile zayıflık arasında bulunan (hasen) hadislerin tamamının hadis imamlarının cem ettiği *cevâmi'* türü eserlerde toplanmış ve yazılmış olduğu yönünde bir kanaat oluştuğunu söylemektedir. Bir kısmının bazı hadisleri gözden kaçırmış olması mümkünse de hepsinin gözünden bir hadisin kaçmış olmasını, şeriatin sahibi onun korunmasını garanti ettiği için caiz görmemektedir (İbnü's-Salâh, 2010, s. 147). Görüldüğü gibi İbnü's-Salâh bütün zayıf hadislerin değil, sahîh ve hasen hadislerin önceki eserlerde kayıtlı olduğundan söz etmektedir. Bu, onun hadislerin taz'îfine yönelik çalışmaları yasaklamadığını göstermektedir.

Öte yandan İbnü's-Salâh'ın kitaplarındaki uygulamaları incelendiğinde de onun hadis taz'îfini yasaklamadığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Onun pek çok hadise zayıf hükmü verdiği görülmektedir (İbnü's-Salâh, 2011, I, s. 164, 173, 188, 212, 262, 270; II, s. 5, 21-22, 112, 121, 141, 157, 291-292, 294-295, 328, 415; III, s. 43, 226, 280, 322, 485, 497, 513, 535; IV, s. 51, 158, 199 vd.).

Ayrıca yukarıda da belirttiğimiz gibi İbnü's-Salâh'ın Hâkim'in *Müstedrek*'i hakkındaki "…Ancak hadisin reddini gerektiren bir illetin ortaya çıkması durumunda o hadise hasen değil, zayıf hükmü verilir" (İbnü's-Salâh, 2010, s. 39) sözlerinden herhangi bir hadisin zayıf olmasını gerektirecek bir durum ortaya çıkarsa ona zayıf hükmü verileceği açıkça anlaşılmaktadır.

İbnü's-Salâh'ın hadislere mevzu hükmü vermeyi yasaklamadığını gösteren en açık delil bizce onun İzzüddîn b. Abdisselâm'ın (ö. 660/1262) regâip gecesi namazının bid'at olduğunu söylemesine reddiye olarak yazdığı eserindeki şu sözleridir:

> "Bu namaz, merdûd olmayan makbul bir namazdır. Hiç kimsenin 'Bu, bid'at ve merdûd bir namazdır. Çünkü bu namaz hakkında bu şekliyle ne bir ayet ne de bir hadis vardır' demeye hakkı yoktur. Birisi çıkıp bu namaz için bu namazı rivayet ettiği bir isnad ile hadis uydursa o hadisin batıl olduğuna hükmeder, hadisi kabul etmeyiz, ancak namazı da inkar etmeyiz. Regâip namazında da aynı durum söz konusudur" (İbn Abdisselâm-İbnü's-Salâh, 1985, s. 18-19).

İbnü's-Salâh'ın bu sözlerinden hadislere uydurma hükmü vermeyi yasaklamadığı açıkça anlaşılmaktadır.

İbnü's-Salâh hadislere mütevatir hükmü verilemeyeceği anlamını içeren hiçbir ifade kullanmamaktadır.

Yukarıda kaydettiğimiz bilgiler neticesinde İbnü's-Salâh'ın hadislere zayıf ve mevzu hükmü vermeyi yasakladığını söylememiz mümkün değildir. Bunu dile getirenler muhtemelen tashîh ve tahsîni yasaklayanın taz'îfi de yasaklamış olacağı düşüncesinden hareketle onun hadis taz'îfini de yasaklamış olacağını düşünerek böyle söylemişlerdir. Halbuki İbnü's-Salâh'ın açıklamaları ve uygulamaları hadislere zayıf hükmü vermeyi yasaklamadığını göstermektedir. Aksine bizzat kendisi pek çok hadise zayıf ya da mevzu hükmü vermektedir.

İbnü's-Salâh'ın Konuyla İlgili Görüşlerinin Arka Planı

İbn Hacer, İbnü's-Salâh'ın niçin böyle bir tercihte bulunduğu sorusuna cevap arayarak şöyle bir fikir ileri sürmüştür:

> "Hâkim'in *Müstedrek*'i İbnü's-Salâh'ın belirttiğine göre *Sahîhayn*'da olmayan pek çok sahîh hadisin elde edilebileceği hacimli bir kitaptır. Hâkim, *Sahîhayn*'da bulunmayan sahîh hadisleri toplama konusunda son derece hırslı olmasının yanı sıra hıfzı geniş, hadislere vukufiyeti fazla, rivayeti de çoktur. O halde sıhhat şartlarını taşıyan ancak Hâkim'in *Müstedrek*'inde tahric etmediği bir hadis bulmak çok uzak bir ihtimaldir".

Böyle bir açıklamaya yine kendisi itiraz etmekte ve şöyle demektedir.

> "Bu ilk bakışta kabul edilebilir. Ancak bu meseleyi "imkansızlıkla" ifade etmek sonra da bu imkansızlık iddiasını, isnaddaki ravilere birtakım kusurların girmiş olduğunu söyleyerek delillendirmek güzel durmamaktadır. İsnaddaki ravilerde birtakım kusurlar bulunduğu kabul edilirse bu kusurlar bizim ile musannifler arasındadır. Musannifllerden yukarıda (ki isnadlarda) ise böyle bir durum söz konusu değildir" (İbn Hacer, 1984, I, s. 272).

İbn Hacer burada bizim yukarıda belirttiğimiz gibi sonraki dönem ravilerinde kusurlar bulunduğunun kabul edilmesi durumunda bunun doğrı olduğunu ifade etmektedir. Bizce İbnü's-Salâh'ın kast ettiği de tam olarak budur.

İbn Hacer ayrıca İbnü's-Salâh'ın bu düşüncesini, zamanın müctehidsiz kalmasının caiz olması meselesi üzerine bina etmiş olabileceğini söylemektedir (Süyûtî, 2010, s. 114). Sehâvî'ye göre İbnü's-Salâh muhtemelen hadis ilmini iyice kavrayamamış kimselerin bu işe girişmesinden korktuğu için hadis tashîhini sona erdirmek istemiştir (Sehâvî, 2008, s. 62; 2005, I, s. 81). Ali el-Kârî, (ö. 1014/1605) İbnü's-Salâh'ın yetkin olmayan insanların bu işe adım atmasını engellemek için yasak koyduğu görüşündedir (Ali el-Kârî, 2002, I, s. 49). Abdurrezzâk b. Halîfe eş-Şâycî, İbnü's-Salâh'ın hadis tashîhini yasaklamasının üç temel sebebi olduğunu söylemektedir:

1. Müteahhir âlimlerin hadislerin tashîhi ve taz'îfi konusunda yetersiz olmaları.

2. Üstünlük taslayan bazı kimselerin gerekli donanıma sahip olmadıkları halde hadisler hakkında hüküm vermeye yeltenmeleri.

3. İbnü's-Salâh'ın fıkhî meselelerde dört imamdan birisini taklit etmenin vacip olduğuna ve onlardan sonra ictihad kapısının kapandığına dair olan fetvası (Şâycî, Şâycî, 1999, s. 23-26).

Müsfir b. Gurmullah ed-Dümeynî, müctehidin ihtiyaç duyduğu bütün materyalin bu devirlerde mevcut olduğunu ancak ictihad yapabilecek kişi sayısının az olduğunu, İbnü's-Salâh'ın sonraki âlimlere tashîhi yasaklamasının sebebinin de muhtemelen bu olduğunu söylemiştir (Dümeynî, t.y., s. 47).

Bu konuda Ahmed Muhammed Şâkir şöyle demektedir:

> "Ben öyle zannediyorum ki İbnü's-Salâh, bu görüşünü fıkıh imamlarından sonra ictihadın yasaklanmasına dair görüş üzerine bina etmiştir. Onlar nasıl ki fıkıhta ictihadı yasakladılarsa, İbnü's-Salâh da hadiste ictihadı yasaklamak istemiştir. Heyhât! İctihadın yasak olduğunu söylemek kitap ve sünnetten hiçbir delili olmayan batıl bir sözdür. Sen ona bir delil kırıntısı bile bulamazsın" (Ahmed Muhammed Şâkir, 2011, s. 51).

Kanaatimizce İbnü's-Salâh'ın böyle bir görüşü dile getirmesinin en önemli sebebi onun isnadların işlevini yitirdiğini düşünmesi ve sahîh-hasen hadislerin tamamının hadis imamlarının eserlerinde kayıtlı olduğuna inanmasıdır.

İbnü's-Salâh'ın bu görüşünün temeline baktığımızda İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) *er-Risâle*'sindeki şu sözlerini görmekteyiz:

> "Sünnetin tamamını eksiksiz bir şekilde bilen hiç kimse tanımıyoruz. Bütün âlimlerin sünnet bilgisi bir araya getirilse, o zaman sünnetlerin tamamı ihata edilmiş olur. Her birinin ilmi dağıtıldığında bilmedikleri sünnetler bulunacaktır. Birinin bilmediğini ise diğeri bilecektir" (Şâfiî, 2010, s. 49-50).

Şâfiî döneminde şifâhî rivayet devam ettiğinden ve tedvin bütünüyle sona ermemiş olduğundan o, bütün hadislerin hadis imamlarının hıfzında bulunduğunu ifade etmiştir. İbnü's-Salâh'ın yaşadığı dönemde ise hadisler artık cem ve tedvin edilmiş olduğu için o, bütün hadislerin mütekaddim dönem âlimlerinin yazmış oldukları kitaplarda kayıtlı olduğunu ve artık hadislerin bu kitaplardan alınması gerektiğini, bir hadise sahîh ya da hasen hükmü verilecekse bu kitaplardaki isnadlar üzerinden hüküm verilmesi gerektiğini dile getirmiştir.

İbn Cemâ'a'dan (ö. 733/1333) da mütekaddim imamların inceleme ve çalışmaları son derece sıkı olduğu için şayet bir hadis sahîh olsa onların onu ihmal etmeyeceklerine dair bir zann-ı galibin bulunduğu nakledilmektedir (Sehâvî, 2008, s. 60).

İbnü's-Salâh bazı araştırmacıların sözünü ettiği gibi (Gürler, 2007, s. 59, 88) önceki ulemaya bir kutsiyet atfetmemekte, onların hadislerle ilgili her türlü problemi çözüme kavuşturduklarını söylememekte, her söylediklerini mutlak anlamda doğru kabul etmemektedir. Öncekilerin pek çok hükmünü düzeltmesi, pek çok hükmüne de itirazlar yöneltmiş olması bunu göstermektedir.

Fıkıhta İctihad Kapısının Kapanması ile Hadiste İctihad Kapısının Kapanması Arasındaki İlişki

Araştırmamız sırasında tespit edebildiğimiz kadarıyla İbnü's-Salâh'ın hadislerin tashîh ve tahsînine yönelik dile getirdiği görüşünü, fıkıhta ictihad kapısının kapanması ile ilk ilişkilendiren Ali el-Kârî'dir. Ali el-Kârî, İbnü's-Salâh'ın ve ona muhalefet edenlerin görüşlerini zikrettikten sonra müteahhir asırlarda mutlak ictihadın mümkün olup olup olmaması noktasındaki tartışmaların da aynı türden tartışmalar olduğunu söylemiştir (Ali el-Kârî, 2002, I, s. 49). Ahmed Muhammed Şakir'in bu konuyu fıkıhta ictihad kapısının kapanması meselesiyle ilişkilendiren sözlerini daha önce zikretmiştik.

İbnü's-Salâh'ın araştırma konumuz olan ifadeleri, sonradan fıkıhta ictihad kapısının kapatılması ile ilişkilendirilmiş ise de onun bu sözleri ile fıkıhta ictihad kapısının kapatılması meselesi arasında bir bağ kurmak mümkün değildir. İbnü's-Salâh bu mesele ile fıkıhta ictihad kapısının kapanması arasında bir bağ kurmamış, bu yönde herhangi bir ifade de kullanmamıştır. Söz konusu ilişki, bu yönde söz sarf eden araştırmacıların kendi kanaatlerini yansıtmaktadır. Bizim İbnü's-Salâh'ın iki konu arasında herhangi bir ilişki kurduğunu tespit etmemiz mümkün olmamıştır. Üstelik o, fıkıhta ictihad kapısının kapanması meselesinin bayraktarlığını yapan bir kimse de değildir.

Sonuç

İbnü's-Salâh'ın sonraki asırlarda hadislerin tashîh ve tahsînine yönelik açıklamaları, onun kitabı üzerine ilk çalışmayı yapan Nevevî'den itibaren sonraki asırlarda yaşayan âlimlerin ehliyetleri zayıf olduğu için onlara hadisleri tashîh ve tahsîn yetkisi vermediği şeklinde anlaşılmıştır. Daha sonra İbnü's-Salâh'ın hadislere zayıf ve mevzu hükmü vermeyi yasakladığı ve hadiste ictihad kapısını kapattığı dile getirilmeye başlanmıştır.

İbnü's-Salâh'ın konuyla ilgili sözlerini, *Mukaddime*'sinin diğer kısımlarındaki ifadelerini ve başka kitaplarındaki uygulamalarını incelediğimizde onun, müteahhir dönemde isnadların işlevini yitirdiğini, hadis ravilerinin önceki dönemdeki titizliklerini kaybettiklerini söylediğini görmekteyiz. Bundan dolayı İbnü's-Salâh, mütekaddim dönem kitaplarında yer almayıp yalnızca müteahhir dönem kitaplarında o döneme ait isnadlarla yer alan hadislerin tashîh ve tahsîn edilemeyeceğini söylemektedir. İbnü's-Salâh mütekaddim dönem isnadlarının işlevsiz olduğunu söylememektedir.

> İbnü's-Salâh'ın isnadın artık işlevini yitirdiğini söylediği ve son olarak tashîh ve tahsînleri kabul ettiği zaman dilimi yaklaşık olarak h. V. asrın ortalarıdır. İsnadların işlevini yitirmesinin temel sebebi ise hadislerin cem ve tedvin edilmesi ile birlikte hadis ravilerinde hıfz, zabt ve itkan noktasında görülen tesahüldür. İbnü's-Salâh'ın gerekçesi, Nevevî'den itibaren tekrar edilenin aksine sonraki âlimlerin ehliyetlerinin zayıf olması değil, genel olarak tashîh ve tahsîne elverişli isnadın kalmamasıdır. Ona göre hadis-

> lerin cem ve tedvini ile birlikte hadis kitaplarının dışında hiçbir sahîh ve hasen hadis kalmamıştır. Bundan dolayı herhangi bir hükme delil teşkil edebilecek olan sahîh ve hasen hadisler, mütekaddim dönem imamlarının mutemet ve meşhur eserlerinden alınmalıdır. Bu eserlerde bulunmayan ve işlevini yitirmiş müteahhir döneme ait isnadlar ile rivayet edilen herhangi bir hadise sahîh ya da hasen hükmü vermek mümkün değildir. İbnü's-Salâh, içerisindeki bilgilerin tebdil ve tağyîre uğramadan aktarıldığı önceki döneme ait kitaplarda bulunan isnadlar hakkında hüküm vermeyi yasaklamamaktadır. Kendisi de bu tür isnadlar hakkında pek çok hükümler vermekte, inceleme ve araştırmalar yapmakta, önceki âlimler tarafından verilen bazı hükümlere itirazlar yöneltmektedir.

İbnü's-Salâh'ın mütekaddim döneme ait kitaplarda bulunmayan ve müteahhir dönem isnadları ile rivayet edilmiş herhangi bir hadisi tashîh ya da tahsîn ettiğini tespit edemedik. Mütekaddim döneme ait mutemet ve meşhur kitaplarda yer alan pek çok hadis hakkında çeşitli hükümler vermiş olması ise onun kendisi ile çeliştiğini değil, tam tersine söz konusu hadisler hakkında inceleme yapmayı yasaklamadığını göstermektedir. O, artık hadislerin sıhhatinin, önceki âlimlerde olduğu gibi mütedavel olan isnadların incelenmesiyle değil, mutemet ve meşhur kitaplarda kayıtlı isnadlara itimat etmek suretiyle tespit edilmesi gerektiği görüşündedir. Çünkü hadislerin kitaplara kaydedilmesine bağlı olarak müteahhir dönem ravilerinde hıfz, zabt ve itkan problemleri ortaya çıkmıştır. Aslında bu düşünce İbnü's-Salâh'tan önce Beyhakî'de görülmektedir. Bu bakımdan bu görüşü ilk olarak İbnü's-Salâh'ın ortaya attığı iddiası doğru değildir. Nitekim İbnü's-Salâh, Beyhakî'nin sonraki dönem ravilerinin önceki dönemde uygulanan katı şartları artık kendilerinde bulundurmadıkları sözünü *Mukaddime'*sinde nakletmiştir. Onun, bu görüşü ortaya atarken Beyhakî'den etkilendiği anlaşılmaktadır.

İbnü's-Salâh, bazı kaynaklarda belirtildiğinin aksine hadis taz'îfini yasaklamamaktadır. Onun bu yönde hiçbir açıklaması yoktur. Görünen o ki bu isnad ona, hadis tashîh ve tahsînini yasaklayan birisinin taz'îfi de yasaklamış olacağı düşüncesinden hareketle yapılmıştır. Onun hem uygulamaları hem de bu konudaki açık ifadeleri hadislerin taz'îfi meselesine asla temas etmediğini göstermektedir. Ayrıca o, bütün zayıf ve mevzu hadislerin kitaplarda kayıtlı olduğunu söylememektedir.

İbnü's-Salâh, hadislere mütevatir ya da mevzu hükmü verme konusunda da hiçbir açıklama yapmamıştır. Tam tersine mevzu hükmü vermeyi caiz gördüğünü bildiren açık ifadeleri ve mevzu hükmü verdiği çok sayıda hadis bulunmaktadır. Onun söz konusu açıklamaları yalnızca sahîh ve hasen hadisi kapsamaktadır.

İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime'*sinde yer alan sözlerinden yola çıkarak onun hadiste ictihad kapısını kapattığını ya da bu sözlerinin hadis ilimlerinde donuklaşma ve gerilemeye sebep olduğunu söylemek mümkün değildir. Diğer yandan İbnü's-Salâh'ın kitaplarında bu meseleyi fıkıhta ictihad kapısının kapanması ile ilişkilendirdiğine dair herhangi bir bulguya rastlaya-

madık. Bu konunun sonraki dönemlerde fıkıhta ictihad kapısının kapanması meselesiyle ilişkilendirilmesi ise kanaatimize göre hadisi fıkıh tarihi üzerinden okuma gayretinin bir sonucu olarak gözükmektedir. İslamî ilimler arasında etkileşimlerin varlığı olgusal bir gerçek olmakla birlikte özellikle bu gibi spesifik meselelerde her disiplinin öncelikle kendi dinamikleri içerisinde değerlendirilerek anlaşılmaya çalışılması daha sağlıklı sonuçlar verecektir.

Kaynakça

Abdülkerim İsmail Sabbâh. (1998). *el-Hadîsü's-sahîh ve menhecü ulemâi'l-müslimîn fi't-tashîh.* 1. bs., Riyad: Mektebetü'r-rüşd.

Ahmed Muhammed Şâkir. (2011). *el-Bâisü'l-hasîs şerhu İhtisâri Ulûmi'l-hadîs.* 1. bs., (thk. Fâdıl Mahmud Ivaz). Dımaşk: Müessesetü'r-risâle nâşirûn.

Ali el-Kârî. (t.y.). *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. (thk. Muhammed Nizâr Temîm). Beyrut: Dâru'l-Erkam.

Ali el-Kârî. (2002). *Mirkâtü'l-mefâtîh şerhu Mişkâtü'l-mesâbîh.* 1. bs., Beyrut: Dâru'l-fikr.

Aydınlı, A. (1985). "Hadislerin Değerlendirilmesi". *Diyanet Dergisi,* XXI.

Bağcı, H. M.(2003). "Hadis Çalışmalarının Gerileme Dönemlerinde Hadiste İctihad Kapısının Kapatılması Sorunu". *İslamın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri Kutlu Doğum Sempozyumu-2001.* Ankara: TDV yay.

Bağcı, H. Musa. (2007). "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler". *İslâmî İlimler Dergisi,* sy: 2.

el-Beyhakî, A. (1970). *Menâkıbü'ş-Şafiî.* (thk. Ahmed Sakr). Kahire: Mektebetü dâri't-türâs.

el-Beyhakî, A. (t.y.). *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr.* 1. bs. (thk. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî). Pakistan: Câmiatü'd-dirâsâti'l-İslâmiyye,

el-Bulkînî, Ö. (t.y.). *Mehâsinü'l-ıstılâh.* (thk. Âişe bnt. Abdurrahman). Kahire: Dâru'l-Maârif,

el-Cezâirî, Tâhir. (2009). *Tevcîhü'n-nazar ilâ usûli'l-eser.* 2. bs. (thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde). Beyrut: Mektebetü'l-matbûâti'l-İslâmiyye.

ed-Dümeynî, Müsfir b. Gurmullah. (t.y.). *Mekâyîsü nakdi mütûni's-sünne.* İstanbul: Dersaadet.

el-Ebnâsî, B. (1998). *eş-Şezâ el-feyyâh min Ulûmi İbni's-Salâh.* 1. bs. (thk. Salâh Fethî Helel) Riyad: Mektebetü'r-rüşd.

Gürler, K. (2007). "İçtihat ve Taklit Tartışmaları Bağlamında Senet Açısından Hadislerin Sıhhati Meselesi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi.* VII, say. 3.

el-Hâlide, Şâkir Zîb Feyyâz. (2011). "Ru'yetü'd-Doktor Hamza el-Melîbârî li tashîhi'l ehâdîs ve tahsînihâ inde İbni's-Salâh" *el-Mecelletü'l-Ürdüniyye fi'd-dirâsâti'l-İslâmiyye,* c. VII, sy: 3.

el-Irâkî, Z. (2011). *et-Takyîd ve'l-îzâh li mâ utlika ve uğlika min kitâb-i İbni's-Salâh.* 3. bs. (thk. Üsâme b. Abdullah Hayyât). Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye.

el-Irâkî, Z. (2002). *Şerhu't-Tebsıra ve't-Tezkira.* (thk. Abüllatif el-Hemîm). Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye.

İbn Abdisselâm-İbnü's-Salâh. (1985). *Müsâcele ilmiyye beyne'l-imâmeyni'l-celîleyn: el-İzz b. Abdisselâm ve İbni's-Salâh.* (thk. Muhammed Nâsıruddîn el-Albânî-Muhammed Züheyr eş-Şâvîş) 2. bs. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî.

İbn Cemâ'a, B. (t.y.). *el-Menhelü'r-ravî fî muhtasari Ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî.* (thk. Muhyiddîn Abdurrahman Ramazan). y.y.: Dâru'l-fikr.

İbn Hacer, Ş. (1984). *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh.* (thk. Rabi' b. Hâdî Umeyr). Medine: İhyâu't-turâsi'l-ilmî.

İbn Kesîr, İ. (2011). *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs.* y.y.: Müessesetü'r-risâle nâşirûn. (*el-Bâisü'l-hasîs* ile beraber)

İbnü'l-Mülakkın, Ö. (1992). *el-Mukni' fî ulûmi'l-hadîs,*1. bs. (thk. Abdullah b. Yusuf el-Cedi'). Suudi Arabistan: Dâr-u Fevvâz.

İbnü's-Salâh, O. (2007). *Fetâvâ İbni's-Salâh fi't-tefsîr ve'l-hadîs ve'l-usûl ve'l-fıkh.* (nşr. Saîd b. Muhammed es-Sinnârî). Kahire: Dâru'l-hadîs.

İbnü's-Salâh, O. (2010). *Mukaddimetü İbni's-Salâh fî Ulûmi'l-Hadis.* (thk. Abdullah el-Minşâvî). Kâhire: Dâru'l-hadis.

İbnü's-Salâh, O. (1995). *Risâletün fî vasli'l-belâğâti'l-erba'a fi'l-Muvatta'.* 1. bs. (thk. Ebü'l-Fazl Abdullah b. Muhammed). Beyrut: Mektebetü'l-matbûâtü'l-İslâmiyye.

İbnü's-Salâh, O. (2013). *es-Sâlis min Emâli İbni's-Salâh,*1. bs. (thk. Riyâd Hüseyin Abdüllatif). Suriye: Dâru'n-Nevâdir.

İbnü's-Salâh, O. (1984). *Sıyânetü Sahîhi Müslim mine'l-ihlâli ve'l-ğalat ve himâyetühü mine'l-iskâti ve's-sekat.* (thk. Muvaffak b. Abdullah). yy.: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî.

İbnü's-Salâh, O. (2011). *Şerhu müşkili'l-Vasît.* 1. bs. (thk. Abdülmün'im Halîfe Ahmed Bilâl). Suudi Arabistan: Dâru künûzi İşbîliyâ.

el-Kâsımî, M. C. (t.y.). *Kavâidü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs.* Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye.

Kırbaşoğlu, M. H. (1997). "İmâm Şâfiî'nin *Risâle*'sinin Hadis İlmindeki Etkileri". *İslâmî Araştırmalar.* c. X. sy. 2. Ankara.

el-Leknevî, M. A. (1983). *el-Ecvibetü'l-fâzıla li'l-es'ileti'l-aşrati'l-kâmile.* 2. bs. (thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde). Halep: Mektebetü'l-matbûâti'l-İslâmiyye.

el-Melîbârî, H. A. (t.y.). *Tashîhu'l-hadîs inde'l-İmâm İbni's-Salâh*. y.y.

en-Nevevî, Y. (1985). *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr.* (thk. Muhammed Osman el-Huşt). Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-arabî.

en-Nevevî, Y. (1991). *İrşâdü tullâbi'l-hakâik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâik.* 3. bs. (thk. Nureddin Itr). Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye.

en-Neysâbûrî, M. (1977). *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs.* 2. bs. (thk. es-Seyyid Muazzam Hüseyn) Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye.

Özşenel, M. (2007). "Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnü's-Salâh Ve Eseri *Ulûmü'l-Hadîs*". *SÜİFD.* sy. 15.

es-San'ânî, M. (1985). *İrşâdü'n-nükkâd ilâ teysîri'l-ictihâd.* 1. bs. (thk. Salahaddîn Makbûl Ahmed). Kuveyt: ed-Dâru's-selefiyye.

es-Sehâvî, Ş. (2005). (thk. Abdülkerim b. Abdullah el-Hudayr). *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs.* 1. bs. Riyâd: Mektebetü dâri'l-minhâc.

es-Sehâvî, Ş. (2008). *Şerhu't-Takrîb ve't-teysîr li ehâdîsi'l-beşîri'n-nezîr.* 2. bs. (thk. Ali b. Ahmed el-Kendî). Ammân: ed-Dâru'l-eseriyye.

es-Sindî, Muhammed Ekrem en-Nasrbûrî. (t.y.). *İm'ânü'n-nazar Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker.* (thk. Ebû Saîd Ğulâm Mustafa). yy.

es-Süyûtî, C. (1999). *el-Bahrü'l-lezî zehar fî şerhi Elfiyyeti'l-eser.* (thk. Übey Enes Enîs b. Ahmed). y.y.: Mektebetü'l-ğurabâ el-esriyye.

es-Süyûtî, C. (t.y.). *Elfiyyetü's-Süyûtî fî ilmi'l-hadîs.* (thk. Ahmed Muhammed Şakir) y.y.: el-Mektebetü'l-İlmiyye.

es-Süyûtî, C. (2010). *Tedrîbü'r-râvî fî şerh-i Takrîbi'n-Nevâvî.* (thk. Muhammed Eymen b. Abdullah). Kahire, Dâru'l-hadîs.

es-Süyûtî, C. (1995). *et-Tenkîh li mes'eleti't-tashîh.* 1. bs. (thk. Bedr b. Muhammed el-Ammâş). Medine: Dâru'l-Buhârî.

eş-Şâfiî. M. (2010). *er-Risâle,* 2. bs. (nşr. Abdülfettâh Kebbâra). Beyrut: Dâru'n-nefâis.

eş-Şaycî, Abdurrezzâk b. Halîfe. (1999). *Mes'eletu't-tashîh ve't-tahsîn fi'l-a'sâri'l-muteahhira fî ulûmi'l- hadis.* Beyrut: Dâr-u İbn Hazm.

eş-Şerîf Hâtim b. Ârif el-Avnî. (2007). *İzââtün bahsiyye fî ulûmi's-sünneti'n-nebeviye.* Suudi Arabistan: Dâru's-samîî.

eş-Şerîf Hâtim b. Ârif el-Avnî. (1996). *el-Menhecü'l-mukterah li fehmi'l-mustalah.* 1. bs. Suudi Arabistan: Dâru'l hicre li'n-neşr ve't-tevzî'.

el-Yemânî, M. (1999). *Tenkîhu'l-enzâr fî ma'rifeti ulûmi'l-âsâr.* 1. bs. (thk. Muhammed Subhi b. Hasan). Beyrut: Dâru İbn Hazm.